

Катерина Іващенко

ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ВАЖКІ ДІТИ» В РАДЯНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ (20–30 РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Однією із найважливіших та найбільш складних проблем виховання є робота з дітьми та підлітками, яким важко адаптуватися до тих умов у яких вони перебувають. Таких неповнолітніх виокремлюють у самостійну категорію, але називають по-різному: важкі, важковиховувані, педагогічно занедбані, проблемні, дезадаптовані, діти з девіантною поведінкою, діти групи ризику тощо.

Різні назви відображають різноманітні точки зору на цю категорію дітей, які, в свою чергу, обумовлюють і різноманітні підходи у роботі з ними.

Сучасні вчені, стосовно неповнолітніх з різного роду відхиленнями в розвитку, що накладають своєрідний відбиток на поведінку, використовують терміни: важкі діти (К. Лебединська, М. Райська, М. Раттер, Л. Славіна); важкі підлітки (Л. Зюбін, В. Степанов, Д. Фельдштейн та ін.).

Проблеми виховання та питання вивчення відхилень в поведінці та розвитку дітей турбувало вчених та педагогів здавна. Перші розвідки з цього питання простежуються з кінця ХІХ ст. Так, у працях видатних учених П. Каптерева, П. Лесгафта, П. Люблінського, С. Познишева під терміном «важкі» часто характеризувалися діти, які не усвідомлювали своїх негативних звичок та вчинків, виявляли жорстокість і байдужість до страждань оточуючих і, як наслідок, в ранньому дитинстві деякі з них ставали на злочинний шлях. Тому учені вважали, що поняття «важка дитина» і «малолітній злочинець» рівнозначні [11, с. 66].

Однак, найбільший розмах ця проблема отримала у 20–30 рр. ХХ ст. На нашу думку, унікальність даного періоду полягає у тому, що на той час в умовах соціально-економічних та культурних реформ, зростаючих тенденцій до ідеалізації наукового знання в радянській педагогіці розвивалися та існували оригінальні наукові школи, виникали різні підходи до проблем виховання та навчання, у межах яких інтенсивно розроблялися питання виховання важких дітей, які ґрунтувалися на різноманітній типології означеної категорії дітей. Неоціненний внесок у розробку теорії з проблем виховання важких підлітків того часу зробили такі вчені-педагоги: Е. Аркін, І. Арямов, М. Басов, П. Бельський, В. Бехтерев,

П. Блонський, Л. Виготський, А. Залкінд, А. Залужний, Л. Занков, А. Калашников, В. Кашченко, Н. Крупська, В. Куфаєв, М. Левітіна, А. Луначарський, А. Макаренко, В. Мясіщев, В. Сорока-Росинський, С. Шацький, Г. Фортунатов та ін.

Метою даної статті є виявлення педагогічного змісту поняття «важкі діти» в радянській педагогіці у 20–30 рр. ХХ ст.

Варто відзначити, що в означуваний період даний термін не був єдиним означенням великої групи дітей, які мали проблеми у поведінці і розвитку. Ученими і педагогами широко використовувалися синонімічні терміни: дефективні учні, аномальні діти, виняткові вихованці тощо. Таке термінологічне розмаїття відображало тенденцію невизначеності і багатозначності педагогічних понять, обумовлену, в свою чергу, багатьма методологічними підходами як до проблеми виховання людини в цілому, так і важкої дитини.

Аналіз джерел показав, що більшість педагогів того часу активно використовувала термін «важкі діти».

Мала радянська енциклопедія (1930) даний термін трактує так: «В залежності від характеру, форми і ступеня важкості виховання розрізняють групи важких дітей, навіть не схожих між собою. До важких дітей відносяться хворі діти, які потребують лікування (діти епілептики, психічно і нервовохворі діти). Другу групу важких дітей утворюють діти, які страждають будь-яким фізичними або органічними недоліками, дефектами (глухонімі, сліпі, каліки розумово-відсталі та ін.), які потребують спеціального виховання. Основну численну групу важких дітей утворюють діти педагогічно та соціально занедбані, типовими представниками яких є безпритульні, бездоглядні, правопорушники» [14, с. 966–967].

Відповідно до Резолюції «про важких» дітей від 1925 р., була прийнята така їхня класифікація:

1. Фізично дефективні: сліпі; глухонімі; каліки; горбуни.
2. Хворі, які потребують лікарняного режиму: туберкульозні; виснаженні; аденоїдні; венеричні; паралітики та ін.
3. Діти, які потребують медико-педагогічного підходу: глибокі психопати; душевнохворі; розумово відсталі; епілептики.

4. Педагогічно занедбанні та переростки.

У примітці зазначалося, що діти із соціально-шкідливими навичками, сексуальними відхиленнями та інші особливо не вирізняються, тому можуть зустрічатися в усіх вищенаведених категоріях [15].

Педагоги 20–30 рр., в контексті розроблених ними концепцій, по-різному тлумачили поняття «важкі діти». Особливу увагу вони приділяли вивченню загальних і відмінних особливостей, які були притаманні даним вихованцям, на основі чого створювалися авторські типології важких школярів. Під типологічними особливостями дитини дослідники минулого розуміли ті індивідуальні відмінності, які з одного боку дозволяли співвіднести вихованця з визначеним типом і в той же час вирізнити його розвиток від абстрактної, середньостатистичної норми.

Так учені П. Бельський та В. Мясіщев виділяли наступні типи важких дітей: характерологічно важкі учні, чиї проблеми у розвитку обумовлені невідповідністю навколишньої обстановки або неправильним педагогічним підходом; діти з функціональними та органічними порушеннями нервової системи, які стають важкими при відсутності належних лікувально-педагогічних заходів. Саме ці вчені почали розглядати особистість важкої дитини у системі її відносин у навколишній реальності [2, с. 382, 15].

Учений, педагог А. Залкінд усіх важких дітей поділяв на дві категорії:

1. Біогенно важкі діти – це діти, важковихованість яких зумовлена причинами, що або зовсім не піддаються, або дуже важко, або частково піддаються лікувально-виховному впливу.

2. Соціогенно важкі діти – це діти, важковихованість яких спричинена умовами їхнього виховання, елементи якої являють собою лише серію надбаних, сформованих поганими обставинами «важких» навичок. Таким чином, дитину соціальне середовище «вибиває» зі звичайної життєвої колії.

До першої групи входили діти з органічними, анатомічними та хімічними вадами – ідіоти, імбецили, епілептики.

До другої групи належали соціально «вибиті» з колії діти. По відношенню до таких дітей педагог підкреслював, «що важкість не в них, а у хворому навколишньому середовищі, яке підлягає оздоровленню». Будучи переконаним, що таких дітей – більшість, педагог розділив таких дітей на типогрупи: по місцезнаходженню, по власному відношенню до свого стану, по брутальності, глибині і складності проявів [7, с. 17–18].

Ідея соціальної обумовленості особистісних властивостей важкої дитини у 20–30 рр. по-

слідовно розроблялися В. Куфаєвим, А. Макаренко, В. Сорокою-Росинським та ін. Вважаючи незадовільними для педагогічної практики класифікації важких дітей, запропонованої А. Залкіндом та П. Бельським, А. Макаренко наголошував, що «класифікація можлива лише після попереднього масового спостереження та запису» [10, с. 53]. Педагог довів, що сутність проблеми важкого дитинства полягає у дефективності стосунків, які утворюються між особистістю та суспільством. На думку А. Макаренка, дефективність стосунків виявляється у трьох основних галузях: 1) мотивація привласнення (безпосереднє привласнення, потреба, жебрацтво, опосередковане привласнення); 2) мотивація переважання (неорганізована та організована перевага); 3) мотивація відособлення (мотивація початкового егоїзму, мотивація свободи особистості) [10, с. 54]. Внаслідок цього, конфлікт відображається у правопорушенні, недисциплінованості, асоціальній поведінці. Характерні особливості важкого вихованця формуються як відгук та компенсаторна реакція на життєві обставини, з якими зустрічається дитина. Однак будь-яка така дитина, окрім негативних особистісних якостей, має і велику кількість позитивних особливостей.

У досліджуваній нами історичний період, поряд із терміном «важкі діти» нерідко використовували і термін «важковиховувані». На той час ці терміни виступали синонімами, хоча об'єднувало їх лише те, що вони вживалися на позначення дітей, які мали труднощі у навчально-виховному відношенні. В. Куфаєв, визначаючи зміст поняття «важковиховувані», підкреслював, що важковихованість, незалежно від ступеня її прояву, виникає не відразу. Вона – наслідок тривалого впливу на дитину обумовлених навколишніх подразників, які модифікують і накладають відбиток на психічні особливості та соціальну поведінку учня [8, с. 6].

Учені, які займалися дослідженням проблем важковиховуваності, намагалися виявити залежність між ступенем вираженої проблеми у поведінці дитини та характером девіантної поведінки. Цікавою з цієї точки зору є типологія важковиховуваних дітей В. Куфаєва, згідно якої діти ділилися на три групи. До першої групи належали неповнолітні з глибоким ступенем важковиховуваності: запеклі злочинці – рецидивісти, підлітки які скоїли значні злочини, лідери асоціальних вуличних угруповань, запеклі хулігани, які систематично порушували дисципліну тощо. До другої групи належали діти із середнім ступенем важковиховуваності, тобто ті, чиї правопорушення були незначними та епізодичними. Підлітки, які входили в третю групу, мали легку ступінь враженості проблем у поведінці. Як правило їхні проступки – результат нездорового

впливу мікросередовища, хронічної бездоглядності [9, с. 305–306].

Найбільш повно на нашу думку дане поняття було охарактеризоване у працях В. Сороки-Росинського. Вважаючи термін «важковиховуваний» недостатньо точним В. Сорока-Росинський запропонував замінити його висловом «відхилення від норми». Виходячи з цього, педагог виділяв декілька категорій дітей з відхиленнями від норми.

1) денормні – безпритульні, педагогічно-занедбані діти, також вихованці з емоційними та вольовими розладами конституційного походження (невротики, істерики та ін.);

2) субнормні або дефективні діти, за виключенням морально дефективних та розумово відсталих;

3) супранормні або обдаровані вихованці [13, с. 141–150].

Відзначимо, що термін «морально дефективний», який зустрічається в автора, не характеризував дитину з вродженою схильністю до аморальної поведінки. «Морально дефективним», з точки зору В. Сороки-Росинського, вважався вихованець, який мав виражені проблеми в особистісному розвитку.

Достатньо розповсюдженим у 20–30 рр. ХХ ст. був також термін «дефективна дитина». Він підтверджував той факт, що розвиток відхиляється від норми внаслідок будь-якого дефекту або недоліку [4, с. 59]. Саме тлумачення поняття «дефективність» передбачало віднесення до цієї категорії дітей не тільки з фізичною або інтелектуальною патологією (сліпота, глухота, розумова відсталість, вади опорно-рухового апарату), але і з порушеною поведінкою [6, с. 116]. Даний підхід ґрунтувався на біологізаторській теорії «моральної дефективності», згідно з якою такі здібності як засвоєння та виконання моральної норми є вродженими. Відхилення у поведінці, правопорушення є результатом генетично обумовлених дегенеративних процесів, які можуть посилюватися або ж послаблюватися в залежності від впливу навколишнього середовища [3, с. 13]. Таке трактування теорії призводило до того, що до категорії «дефективних» зараховували і малолітніх злочинців, і сотні тисяч безпритульних, які опинилися на вулиці внаслідок голоду та розрухи. Нерідко критеріями для віднесення дітей до даної групи була недисциплінованість, впертість, грубість та інші прояви асоціальної поведінки. Незважаючи на те, що на думку прихильників теорії, спадковість впливала, а не фатально детермінувала асоціальність дитини, вважалося що виховати такого учня практично неможливо.

Однак супротивники теорії моральної дефективності, зокрема В. Бехтерев та його послідовники експериментально підтвердили тезу

про те, що у дітей-злочинців немає особливої нервово-психічної організації, яка б відрізняла їх від звичайних. На думку вченого І. Арямова, «морально-дефективні» – це, передусім, бездоглядні діти, які знаходилися під впливом особливих соціальних норм та потреб, які не відповідали загальносуспільним нормам. Крім того, у таких дітей домінують безумовні рефлексії – самозахист, харчування та інші, які для них законним шляхом не досяжні, таким чином у них формується асоціальна поведінка «морально-дефективної дитини» [1, с. 53].

На думку Л. Виготського тільки цілісний розгляд особистості дитини з усіма зв'язками у навколишньому оточенні дозволить зрозуміти, що асоціальна поведінка – результат пристосування до негативних життєвих обставин та неадекватного виховання. Тому у групі «морально-дефективних дітей», вважав учений, завжди виділяється два основні типи:

1. Тип дитини, поведінка якої відхиляється від норми через якийсь органічний дефект (фізичний – сліпі, глухі, каліки, розумова відсталість тощо);

2. Тип дитини, поведінка якої відхиляється від норми внаслідок функціонального порушення (правопорушники, діти з вадами характеру, психічно або нервово хворі) [5, с. 11].

У 20–30 рр. ХХ ст. існували й інші терміни, за допомогою яких учені і педагоги намагалися охарактеризувати групу дітей, які мали проблеми у вихованні та розвитку: «виняткові діти» – запропонований вченим В. Кашенко; «аномальні діти» – висунутий П. Бельським та П. Ростігасвим. Однак ці назви не отримали широкого розповсюдження у виховній практиці означуваного періоду.

Таким чином, проведений нами аналіз засвідчує, що переважно педагоги та вчені минулого у своїх дослідженнях та працях використовували термін «важкі діти», який обіймав велику кількість вихованців з проблемами у поведінці та розвитку. Під цю категорію підпадали діти та підлітки, поведінка та розвиток яких за різними соціальними, психологічними та біологічними умовами не відповідала загальноприйнятим нормам.

В порівнянні з сучасністю зміст поняття «важкі діти» істотно змінився. Так, в сучасній літературі «важкими» називають дітей, у яких поведінка різко відхиляється від загальноприйнятих норм і перешкоджає повноцінному вихованню та входженню особистості в соціум.

Перспективою подальших розвідок у межах нашого дослідження є вивчення методів роботи з важкими дітьми у радянській педагогіці 20–30 рр. ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арямов И. А. Рефлексология и педагогика. / И. А. Арямов // На путях к новой школе. – 1924. – № 3. – С. 48–55.
2. Бельский П. Г. К вопросу о типах трудных детей в массовой школе / П. Г. Бельский, В. Н. Мясищев // Трудные дети в массовой школе (работа поста охраны детства): Сб. ст. сотрудников каб. профилактики воспитуемости ЛПИ. – Л. : Изд-во ЛПИ, 1933. – С. 40–65.
3. Бельский П. Г. Исследование эмоциональной сферы несовершеннолетних, отклоняющихся от нормы в своем поведении / П. Г. Бельский. – М. : Юрид. изд-во, 1924. – 90 с.
4. Варшава Б. С. Психологический словарь / Б. С. Варшава, Л. С. Выготский. – М. : Учпедгиз, 1931. – 206 с.
5. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 5. – М. : Педагогика, 1984.
6. Заботы о дефективных детях // Пед. мысль – 1920. – № 7–8. – С. 115–117.
7. Залкинд А. Б. Дети, социально выбитые из колеи / А. Б. Залкинд // На путях к новой школе. – 1924. – № 10–12. – С. 17–25.
8. Куфаев В. И. Социально-запущенные дети и подростки и методы работы с ними / В. И. Куфаев // Трудные дети и подростки и методы работы с ними в детучреждениях: По материалам Моск. обл. совещ. зав. дет. домами, 15–19 дек. 1933 г. / под. ред. О. Л. Бем, В. И. Куфаева. – М. : МОНО, 1934. – С. 3–47.
9. Куфаев В. И. Юные правонарушители / В. И. Куфаев. – М. : Новая Москва, 1925. – 356 с.
10. Макаренко А. С. Тезисы доклада «Организация воспитания трудного детства» / А. С. Макаренко // Педагогические соч. : в 8 т. / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1983. – Т 1. – С. 53–54.
11. Попов М. Проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх у педагогічній науці. (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Попов // Рідна шк. – 2003. – № 4, 9.
12. Современный словарь по педагогике / сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : Современный слово, 2001. – 928 с.
13. Сорока-Росинский В. Н. Трудновоспитуемые / В. Н. Сорока-Росинский // Педагогические соч. / В. Н. Сорока-Росинский. – М. : Педагогика, 1991. – С. 137–152.
14. Трудновоспитуемые дети // Малая советская энциклопедия : в. 10 т. – М. : Сов. энцикл. 1930. – Т. 8. – С. 966–967.
15. Ф. № 166. Оп. 4. Од. зб. 914.